

Володимир Співак

Антоній Радивилівський як представник «нового духівництва» XVII ст.

У статті реконструюється образ українського проповідника другої половини XVII ст. Антонія Радивилівського як представника тогочасного «нового духівництва» – інтелектуала, філософа своєї доби, та окреслюється філософська проблематика, на яку звертає увагу мислитель у проповідях. Робиться висновок про наявність у його проповідницькій спадщині значної філософської складової, що робить її потенційним джерелом для вивчення вітчизняної історії філософії.

The image of Antoni Radivilovskiy, an outstanding Ukrainian preacher of the second half of the 17th cent., representative of new clergy as well as intellectual and philosopher is considered and the philosophical problematic to which the thinker paid attention in the sermons is outlined. The author concluded that in the sermon heritage of A. Radivilovski there is a significant philosophical component that turns it into the potential source for studying of domestic Ukrainian history of philosophy.

Творчий період життя видатного проповідника Антонія Радивилівського, припав на буремну другу половину XVII ст., коли «народжувалася Україна» та формувалася її модерна культура на засадах європейського бароко. Ще раніше, під впливом подій Брестської унії та полеміки довкола неї, відбувся своєрідний прорив у «руському візантинізмі», коли староукраїнська культура стала більш відкритою для сторонніх (західних) впливів. Необхідність полеміки з релігійними опонентами спонукала церковних інтелектуалів широко оволодіти здобутками Заходу (звісно, адаптуючи їх до потреб православної Церкви), що, в свою чергу, виявлялось у запозиченні насамперед польських латинських та меншою мірою протестантських культурних зразків і практик (на що звертали критичну увагу «традиціоналісти», зокрема Іван Вишенський, Ісайя Копинський та ін.). Кульмінацією стала поява 1632 р. в Києві православної колегії на єзуїтський манер, яку створив Петро Могила (згодом відома як Києво-Могилянська Академія), а одним з проявів подібних запозичень стало поступове впровадження проповіді як засобу дисциплінування вірян.

В XVII ст. на Україні працювала низка видатних проповідників, серед них: Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський тощо. Донедавна їхню творчість вивчали переважно з погляду літературних якостей. Прикладом таких досліджень можуть послугувати праці М. Сумцова [16], М. Марковського [11], В. Кречотня [10], І. Чепіги [1] тощо. Проте в останній час творчість українських церковних мислителів та проповідників дедалі частіше залучається як джерело з вивчення української філософської думки. Це, зокрема, праці Л. Довгої [2–6], В. Земи [7], М. Корзо [9], М. Кучинської [18] та ін. Ці дослідження засвідчують високий потенціал спадщини українських церковних мислителів XVII ст. як історико-філософських джерел, проте їхня філософська, зокрема морально-етична складова залишається поза увагою дослідників (крім праць Л. Довгої [4])

Мета цієї статті – відтворити образ видатного українського проповідника другої половини XVII ст., Антонія Радивилівського як представника церковної еліти того часу – «нового духівництва», що стало продуктом могилянських реформ, та оцінити філософську складову його спадщини.

Нашу реконструкцію образу Антонія Радивилівського як філософа-інтелектуала своєї доби побудовано на особливостях його творчої спадщини, тогочасних вимогах до проповідника, зауважень самого Антонія Радивилівського з цього приводу та наших знань про загальний інтелектуальний фон в Україні другої половини XVII ст.

Антоній Радивилівський залишив багату спадщину, що становить понад 300 проповідей [4]. Невисока увага науковців до їхньої морально-етичної складової певною мірою пов'язана з тим, що при вивченні української морально-

філософської думки XVII ст. постає проблема вибору контексту, в якому слід витлумачувати тексти, котрими послуговується дослідник історії української філософської думки цієї епохи. Історію української моральної думки XVII ст. доводиться вивчати на основі полемічних трактатів і трактатів з морального богослов'я, збірників церковних проповідей та інших не специфічно філософських джерел. Часто церковні проповіді й інші подібні джерела залишаються поза увагою дослідників історії філософії, оскільки вважаються продуктами релігійної чи літературної творчості. Проблема потребує вирішення включення цих джерел до предмету філософських студій [8, с. 6].

Щоб виокремити елементи філософської думки з «нефілософських» джерел, слід врахувати історичний контекст розвитку філософії, звернути увагу на те, що зв'язок церковної проповіді з релігією не є переповнюючим для включення першої в поле філософських досліджень. Адже взаємовплив між філософією та релігією проходить через усю «інтелектуальну історію» середньовічної та ранньомодерної доби. Можна стверджувати, що релігія є визначальною для життєвого досвіду людини цієї епохи і за роллю в суспільному житті на той час не має конкурентів. До того ж, як справедливо зазначає С. Йосипенко: «філософія та теологія не є засадничо несумісними, більше того, як свідчить історія їх співіснування в середньовічній та ранньомодерній період, вони пов'язані між собою теоретично, і цей зв'язок є важливим елементом історії філософії. Проблема співвідношення філософії та релігії не зводиться до співвідношення теології та філософії. Релігія є також одним із соціальних інститутів, структурируючим чинником суспільства, а отже, співвідношення релігії та філософії слід вивчати в ширшому аспекті соціальної легітимізації філософського знання та його інститування в різних формах» [8, с. 113].

Згадані обставини особливо стосуються вітчизняної морально-філософської думки XVII ст., вивчення якої потребує врахування контексту та особливостей її розвитку й функціонування. Так, незважаючи на те, що спеціальних трактатів, присвячених етиці в Україні, на той час іще не існувало, це не означало «повної байдужості до норм, які регулювали щоденну поведінку людей, формували їх уявлення про належне і неналежне, взаємини у межах родини, соціального стану чи суспільства загалом» [5, с. 227]. Морально-філософська думка в Україні XVII ст. розвивалася не в чисто філософському, а в морально-теологічному напрямку та церковному проповідництві. Так, Антоній Радивилівський, будучи проповідником, звертав увагу на низку проблем з поля зору філософії (особливо етики), зокрема розробив цілісну систему уявлень про духовно-моральний світ.

До того ж, оскільки українські мислителі XVII ст. є перш за все церковними ієрархами, для історико-філософського

дослідження їхньої спадщини доцільнішим буде аналіз цих текстів не за статусом продукції філософського чи «нефілософського» виробництва, а відповідно до визначення їх як доробку окремих інтелектуалів, задіяних у загальнокультурному інтелектуальному обміні, що включає міжконфесійні та філософські дискусії [8]. Отже, зважаючи на специфічний зв'язок філософії з релігією в цю епоху, є можливим вивчати філософську думку бароко на базі релігійних творів, зокрема церковних проповідей. Яскравим прикладом таких джерел є проповіді Антонія Радивиловського.

Будучи вихованцем Києво-Могилянської колегії, Антоній Радивиловський, безумовно, формувався під впливом навчальної програми цього закладу. Завданням колегії було створити православну альтернативу єзуїтській освіті та підготувати нові освічені кадри для потреб Православної Церкви й суспільства. Цей навчальний заклад уможливив появу «нового духовництва» – священнослужителів, що мають добру загальну освіту, володіють навиками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтвом проповідувати Слово Боже та працювати з паствою [8, с. 217].

До такого духовництва висуваються нові вимоги, які дещо суперечили традиційним візантійським уявленням про благочестя. Насамперед, це необхідність бути освіченими й заборона тікати від світу задля власного спасіння. Як пише про це Л. Довга, «сумлінне виконання взятих на себе суспільних обов'язків, турбота про спасіння пастви та порядок у Церкві розцінюється як найкраще служіння Богові, що сприятиме і спасінню власної душі ієрарха. Несумлінне ж ставлення до праці на користь спільного блага кваліфікується українськими мислителями того періоду як гріх» [6]. Наприклад, Інокентій Гізель пише, що церковні ієрархи грішать, коли не дбають про справи Церкви та пастви, не проповідують [2, с. 382] та «Аще ищутъ безмолвнаго себѣ гдѣ на єдинѣ житїя, удаляющѣся отъ множества страсней духовныхъ, съ тщетою душевною вірныхъ» [2, с. 383].

Подібні висловлювання пов'язані з тим, що в Україні впродовж XVII ст. поступово формується нове, позитивне ставлення до активної суспільної позиції індивіда [3], що яскраво виявляється в численних панегіриках та вченій поезії київських і чернігівських інтелектуалів.

Представником такого «нового духовництва» був Антоній Радивиловський, що отримав ґрунтовну новочасну латинську освіту, брав активну участь у житті Церкви й суспільства, був головним проповідником та намісником Києво-Печерської Лаври, а пізніше – ігуменом Київського Микільського монастиря, керував видавничою справою в Лаврі, дбав про забезпечення бідних парафій книжками, виконував різноманітні «суспільнозначущі» доручення свого патрона Інокентія Гізіля. З цього «послужного списку» видно, що його життя було далеким від споглядально-аскетичного ідеалу, який, проте, він часто декларував у повчаннях.

Джерелами філософської думки Києво-Могилянської колегії виступили православна традиція, гуманістичні й реформаційні ідеї та католицька (так звана «друга») схоластика. Схоластична освіта дала Антонієві Радивиловському певну «дисципліну» розуму, що допомогла йому засвоювати необхідні для проповідницької діяльності знання та користуватися ними.

Антоній Радивиловський отримав у київській колегії достатній філософський вишкіл, про що свідчить філософсько-схоластичний стиль його проповідей. В рукописних збірках проповідник широко послуговується філософською

термінологією. Щодо друкованих збірок, то тут Антоній Радивиловський, намагаючись зробити проповіді зрозумілими для читача (простого священника) та слухачів, під час редагування своїх рукописів замінював філософські терміни латинського та грецького походження на більш зрозумілі вітчизняні еквіваленти, які й увійшли в друковані збірки. Наприклад: «аргументъ» [13, с. 341] – «доводъ» [12, арк. 118], «аффектъ» [13, с. 351] – «умысльъ» [12, арк. 121зв.], «сентенціи» [13, с. 521] – «науки» [12, арк. 174. зв.], «философы» [13, с. 583] – «мудрецы» [12, арк. 195], «політика» [13, с. 1105] – «людзкість» [12, арк. 385 зв.], «субстанція» [15, арк. 402] – «істность» [15, арк. 402 – маргіналія] тощо. Цю редакцію було зумовлено потребою в «простій мові» та доступному викладі, що є характерною рисою традиції латино-польської проповіді (до якої належав Антоній Радивиловський) [10] та однією з головних тогочасних вимог до проповідника.

Антоній Радивиловський, складаючи проповіді виявив велику начитаність, про що можуть свідчити посилання, які він надає. Його творчість мала досить широку основу, що поєднувала духовні набутки Античності, Православного Сходу та Латинського Заходу, Відродження і Реформації з місцевою традицією.

На відміну від суто богословських праць, доступних лише освіченій меншості, проповідь була загальнодоступною. Вона знайомила парафіян з основними істинами віровчення, гнучко пристосовувалася до рівня слухачів, викладаючи складні богословські проблеми доступно, використовуючи приклади з життя та побуту. Складання проповіді було досить непростю справою та потребувало спеціальної підготовки. Так, Антоній Радивиловський у передмові до читача пише, що складання та виголошення проповідей «яко естъ діло великоє и трудноє; такъ великого и високого разума и умієности потребуєтъ» [14, арк. 11].

Окрім володіння красномовством, проповідницька діяльність потребувала, перш за все, твердого знання віровчення та доброї обізнаності в теології (ці знання Антоній Радивиловський отримав у київській колегії), що було необхідним, аби не впасти в єресь під час пояснення істин Віри, оскільки це загрожувало загибеллю душі самого проповідника та ввіреної йому пастви. Антоній Радивиловський пише з цього приводу, що «проповідникъ нічого іншого до послпства не повиненъ поведати, тьлько тоє что отъ Христа Спасителя взялъ, любь чрезъ науку, любь чрезъ читанє писма святого» [12, арк. 280], а «повіреные себе отъ Бога словеса, нічого до нихъ неналежного не придаючи ани чоґо не уймаючи, до послптитихъ людей относити повинни» [12, арк. 280 зв.]. Навчати людей потрібно науці, взятій «не з себе самого... але з писма стого, з Отцевъ Стыхъ и з доводовъ» [14, с. 132] (тобто, окрім знання істин Віри, проповідник повинен вміти їх доводити та працювати зі священними текстами).

Але функція церковної настанови не обмежувалася тим, щоб дати слухачам богословські знання, навчити їх основам Віри. Завданням проповідників було дати й практичне знання: як істини віровчення слід і можна реалізувати в житті кожного вірянина, навчити людей розрізняти добро та зло, застерегти паству від гріха та пропагувати цноти. Для цього потрібно було роз'яснити вірянам принципи належної поведінки християнина в різних життєвих ситуаціях. Основною функцією проповіді було моральне виховання, чим зумовлена їх особлива цінність для вивчення історії вітчизняної морально-етичної філософської думки. Так, на

думку Антонія Радивиловського, обов'язок проповідника полягає в тому, щоб сприяти «направленню звичаїв людських» [10, с. 22]. Для цього проповідник мав знатися на моральній теології [17, с. 178–179], йдеться про так зване «прикладне» богослов'я, або про християнське вчення, «перекладене» мовою практичних настанов, звернених до вірянина у формі конкретних норм, взірців та моделей поведінки [9, с. 5].

Нове духівництво вплинуло на формування та впровадження в життя «нової морально-аксіологічної програми» православної Церкви, що відзначалася раціональністю, докладною розробкою рецептів поведінки в повсякденному житті, які обґрунтовувалися з позицій не лише Віри, але й з розуму, намагаючись узгодити вимоги християнського благочестя та спасіння душі з вимогами «здорового глузду» (буденної свідомості).

Така «нова моральність» мала б слугувати «поправі живота», тобто через вплив на індивідуальну та колективну релігійність корегувати, «рехристиянізувати» суспільну свідомість, постійно заклопотану насущними проблемами, захоплену новими ідеями, розхитану політичними, соціальними та економічними змінами, дещо «секуляризовану» під впливом певного падіння авторитету Церкви внаслідок кризи і релігійної боротьби XVI – першої половини XVII ст.

Тож церковні джерела змушені були активніше заговорити про світську проблематику), від початку «творюючи» теоретичну етику в трактатах з морального богослов'я, а потім впроваджуючи її в масову свідомість через головну ідеологічну зброю Церкви – проповідь, яка мала (принаймні в теорії) бути головним засобом дисциплінування вірян (уже згадуване «направлення звичаїв людських»). Моральне повчання проповідника мало, посиляючись на авторитет Церкви, відповісти не тільки на питання «трансцендентного майбутнього» (наприклад кінця світу чи загробного життя, хоча й вони ще турбують людей), але й на нагальні, «реальні» проблеми та питання, які хвилювали людей, що відчували все більшу значущість «земних» речей, але не хотіли втрачати Царства Небесного й спасіння душі. Тож замість традиційної пасивної «втечі від гріховного світу» першість у соціальній доктрині Церкви займає активне «християнське завоювання світу» (хоча в текстах, а, можливо, й у свідомості їхніх Авторів, ми можемо спостерігати не тільки діалог, але й поєднання й накладання цих підходів один на одного залежно від ситуації).

В проповідях Антонія Радивиловського віддзеркалилися головні тенденції антропологічної та морально-етичної думки України XVII ст. Для моральних приписів, вміщених у проповідях Антонія Радивиловського, характерна детальна розробка правил поведінки християнина в різних життєвих ситуаціях (відносин людини та «соціального світу» навколо

неї), що робить його проповідницьку спадщину надзвичайно вагомим джерелом для вивчення української морально-етичної філософської думки XVII ст.

Розглядаючи належне життя християнина, Антоній Радивиловський звертається до широкого кола філософських морально-етичних категорій (добро, зло, справедливість, милосердя та ін.), що наповнює його повчання глибоким філософським змістом.

З усього згаданого ми можемо зробити висновок про можливість використання таких не специфічно філософських джерел, як церковні проповіді, для дослідження історії української морально-філософської думки. Особа Антонія Радивиловського, типового представника «нового духівництва» (що стало продуктом моголянських реформ), цілком відповідає вимогам тогочасного церковного інтелектуала-філософа, а його проповідницька спадщина має значну філософську складову.

1. *Гаятовський І.* Ключ розуміння / Іоанкій Гаятовський / підгот. І. П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 53–238.
2. *Гізель І.* Мир с Богом чоловіку / Інокентій Гізель. – К., 1669.
3. *Довга Л. М.* Етика / Л. М. Довга // Історія Української культури в 5 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 635–651.
4. *Довга Л. М.* Свобода волі у проповідях Антонія Радивиловського / Л. М. Довга // Київська Старовина. – 2002. – № 2. – С. 56–60.
5. *Довга Л. М.* Соціальна утопія Інокентія Гізеля / Л. М. Довга // Україна 17 століття: суспільство, філософія, культура. – К.: Критика, 2005. – С. 227–266.
6. *Довга Л.* Штрихи до портрету ректорів Києво-Могилянського колегіуму: Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля / Л. Довга // 350-letcie Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. T. Chynczevskiej-Hennel, Piotra Krollia i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 341–358.
7. *Зема В. Є.* Есхатологічні мотиви в руських проповідях на м'ясопуст (XVI – перша половина XVII ст.) / В. Є. Зема // Соціум. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 199–214.
8. *Йосипенко С. Л.* До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / С. Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
9. *Корзо М. А.* Образ человека в проповеди XVII века / Корзо М. А. – М.: ИФРАН, 1999. – 190 с.
10. *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивиловського / Крекотень В. І. – К.: Наукова думка, 1983. – 408 с.
11. *Марковский М. Н.* Антоний Радивиловский, южнорусский проповедник XVII века / Марковский М. Н. – К., 1894.
12. *Радивиловський А.* «Вінець Христов...» / Радивиловський Антоній. – К., 1688.
13. *Радивиловський А.* «Вінець Христов...». Рукопис / Антоній Радивиловський. – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, П. Ник м., П. 560, т. 2.
14. *Радивиловський А.* «Огородок...» / Антоній Радивиловський. – К., 1676.
15. *Радивиловський А.* «Огородок...». Рукопис. – Кн. 1 / Антоній Радивиловський // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – П. Ник. М. П. 560, т. 1, кн. 1.
16. *Сумцов Н. Ф.* Лазарь Баранович / К истории южнорусской литературы XVII века / Сумцов Н. Ф. – К., 1884. – 186 с.
17. *Człowiek Baroku* / Pod red. Rosaria Villariego. – Warszawa, 2001.
18. *Kuczyńska M.* Ruska homiletzka XVII wieku w Rzeczypospolitej (Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna) / Kuczyńska M. – Szczecin, 2004.

Тетяна Трегубенко

Роль української церковної еліти у розвитку музичного мистецтва XVII–XVIII ст.

У статті досліджується роль української церковної еліти у розвитку музичного мистецтва XVII–XVIII ст. Зокрема, простежується діяльність українських архієреїв у сфері розвитку музичної освіти та церковного хорового співу в Києві, Чернігові, Харкові та Переяславі.

The author researches the role of the Ukrainian church elite in the development of musical art in the 17–18 centuries. In particular, the activity of Ukrainian bishops in the field of musical education and performances of the church choirs in Kyiv, Chernihiv, Kharkiv and Pereiaslav is observed.